

Zekulla BAYRAMLI

fil.ü.tra fəlsəfə doktoru, dosent

Həmişə olduğu kimi, müstəqil-lik dövründə də qədim və Orta əsrlər ədəbiyyatının öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslığımızın diqqət mərkəzindədir. Bu sahədə müəyyən qədər kadr qıtlığı hiss olunsada, aparılan tədqiqatlarda yeni meyil və istiqamət özünü göstərməkdədir. Həmin dövr ədəbiyyatımızın öyrənilməsində xüsusi zəhmət olan tanınmış alimlərimizdən biri də filologiya elmləri doktoru Ataəmi Mirzəyevdir. Onun klassik ədəbi abidələr üzərində apardığı tədqiqat və incələmələr öz emiliyi və aktuallığı ilə həmişə fərqlənmişdir. Alimin keçən əsrin sonlarından dövrü və elmi mətbuatda qat etdiyi elmi məqalələri və neçə-neçə sanbalı monoqrafiyası dediklərimizə əyani sübutdur. "Yusif və Züleyxa" mövzusunun ilkin mənbə və qaynaqları, bu mövzunun Yaxın Şərqi ədəbiyyatında işlənmə təzliyi və məqamları, Azərbaycan klassik ədəbiyyatına transformasiyası, klassik tərcümə əsərlərinin forma və məzmun xüsusiyyətləri, poetik özəllikləri, Məhəmməd Füzulinin tərcüməçilik fəaliyyəti və s. problemləri A.Mirzəyevin tədqiqatçılığı fərfərasına daxil olan əsas istiqamətlərdir. Bu zəhmətkeş və istedadlı araşdırıcının yenice nəşr edilmiş son kitabı da müəyyən mənada yuxarıda sadalanan problemlərin başqa rəksindən incələnməsinə, daha doğrusu, orta yüzillər anadili epik şeirimizin təşəkkülü və inkişaf dinamikasının təhlilinə həsr olunmuşdur.

Filologiya elmləri doktoru Ataəmi Mirzəyev 2016-cı ildə "Elm və təhsil" nəşriyyatında işıq üzünə gətirdiyi "Azərbaycan epik şeirimizin təşəkkül dövrü" adlı kitabı istər-hər olunduğu problemin aktuallığına, istərsə də elmi məzmun və dolğunluğuna görə diqqəti çəkir. Monoqrafiya orta yüzillər anadili epik şeirimizin təşəkkülü və inkişaf dinamikasına həsr olunmuşdur. Kitab filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı Məhərrəm Qasımlı "Anadili ədəbiyyatımız - ana ədəbiyyatımız" adlı bir ön söz yazmışdır.

Kitabın birinci fəslində "XIII əsr anadili Azərbaycan epik şeiri: epik ənənələr və forma xarakterləri" adlanır. Bu fəsilə tədqiqatçı alim Əlinin "Qisseyi-Yusif" və müəllifi məlum olmayan "Dastanı

Əhməd Hərami" əsərlərini geniş və hərtərəfli araşdırır, hər iki əsərin ayrı-ayrılıqda oxşar və fərqli tərəflərini göstərməkdədir.

Tədqiqatçı "Qisseyi-Yusif" in aski tatar dilində yazılmasını iddia edən alimlərlə də polemikaya girir, türk xalqları ədəbiyyatında "Yusif və Züleyxa" mövzusunda 68 əsər məlum olsa da, "Tataristanda isə bu mövzuda yazılmış bir dəne də olsun əsərə rast gəlinməməsi" haqqında mərhum professor F.Zeynalovun fikrinə ortaq çıxır. Alimin fikrinə görə, istər əsərin dili, istərsə də əsərin məzmunu ilə tanışlıq belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bu poema daha çox Azərbaycan ədəbiyyatı çərçivəsində yarana bilər.

O da maraqlıdır ki, müəllif Züleyxanın Yusifi yuxuda üç dəfə görməsi və ona aşiq olması səhnəsinin ilk dəfə məhz Əlinin əsərində verilməsinə diqqət çəkir, bunun ona qədərki farsdilli "Yusif və Züleyxa"ların heç birində olmadığını göstərir. Bu epizodun farsdilli ədəbiyyatda ilk dəfə Ə.Caminin əsərində işlənməsini məhz türk ədəbiyyatının təsirinə nəticəsi kimi izah edən araşdırıcı Əlidən sonra qələmə alınmış türkdilli poemaların hamısında onun azacıq fərqlərlə təkrar olunduğunu da qeyd edir.

Əlinin "Qisseyi-Yusif" poemasının poetik özəlliklərindən danışan araşdırıcı xalq şeiri üslubunda qələmə alınan poemanın qədim türk-öğuz poeziyasına məxsus xüsusiyyətləri özündə ekr etdiyini bildirir. Hətta qədim türk şeirində, eləcə də "Dədə Qorqud" dastanlarında geniş istifadə olunan alliterasiyaların bu əsərin dilində ritm yaradan əsas fonetik təkrarlardan biri kimi çıxış etdiyini misallarla göstərir. Poemada "tolun" (bədir-lənmiş Ay) və "balqır" (parlaq, işıqlı) kimi qədim türk sözlərinin işlənməsini də əski türk-öğuz poeziyasının təsiri ilə izah edən tədqiqatçı əsərdə özünü göstərən məcazlar sistemi, bənzətmə və mübaligələrin də qədim dövr Azərbaycan-türk təfəkküründən gəlmiş xüsusiyyətlər olduğunu qeyd edir.

XIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən qiymətli örnəklərindən biri olan "Dastanı-Əhməd Hərami" məsnəvisi də bu fəsilə geniş elmi tədqiqata cəlb edilmiş. Tədqiqatçı alim "dastan" sözünün xalq hekayə və rəvayətlərindən qaynaqlandığını göstərməklə yanaşı, mifasir anlamında "poema" termininə daha çox uyğun gəldiyini qeyd edir. Müəllif olduqca yığcam və səlis olan, nəgü və dastanlara məxsus yüyükrək təhkiyə üslu ilə səciyyələnən dastanın dil xüsusiyyətləri ilə "Dədə Qorqud" dastanları arasında çoxlu səsleşmələrin olması fikrinə tərəfdar çıxır.

"XIV əsr anadili Azərbaycan epik şeirində ənənəvi məhəbbət mövzuları" adlanan II fəsilə klassik ədəbiyyatımızda özünəməxsus yer olan dörd məsnəvidən söz açılır. Bunlar Suli Fəhmin "Yusif və Züleyxa", Yusif Məddahın "Vəraqə və Gülsah", Mustafa Zəririn "Qisseyi-Yusif" və Ümmi İsanın "Mehri və Vəfa" məsnəvileridir.

S.Fəhmin 1298-ci ildə yazdığı "Yusif və Züleyxa" məsnəvisi, bir çox türk alimlərinin fikrinə, Anadolu sahəsində yazılmış olan "Yusif və Züleyxa" məsnəvələrinin ilk örnəklərindəndir. Monoqrafiyada kökü çox-çox qədimlərə gedib çıxan bu hekayəti qələmə alan müəlliflərin Qurani-korimlə yanaşı, ona yazılmış təfsirlərdən, özəlliklə, Məhəmməd peyğəmbərin əmisli oğlu Abdullah ibn Abbas təfsirindən qaynaqlandığıları faktlarla açıqlı göstərilir. Eyni zamanda, bəzi epizod və səhnələrin folklorlardan gəlmə olması da nümunələr əsasında sübuta yetirilir. A.Mirzə-

rın dilinin Azərbaycan türkcəsi olduğu əsaslı şəkildə sübuta yetirilməlidir.

II fəslin "Eşq və sədaqət dastanı - Ümmi İsanın "Mehri və Vəfa" məsnəvisi" adlanan son bölmü bu poemanın ədəbi-nəzəri və poetik baxımdan incələnməsinə həsr edilmişdir. Əlyazma nüsxələri haqqında ilk məlumatı matnşünas alim K.Şərifinin verdiyi bu poemanın iki əlyazma nüsxəsi AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanır. Əsərin üzə çıxartılması və nəşri bərədə ətraflı məlumat verən A.Mirzəyev öncə əsərin yazılma tarixi haqqındakı mü-

ətraflı tədqiq edən A.Mirzəyevin gəldiyi bir elmi qənaət bizdə də maraq doğurdu: "mövzunun türk ədəbiyyatında işləndiyi ilk vaxtlarda daha çox hekayənin dini qaynaqlarına diqqət yetirilmiş, Yusif bir peyğəmbər kimi səciyyələndirilmişdir. Züleyxa xəttinə nisbətən az yer verilmişdir. Təsdiqi deyil ki, həmin əsərlər daha çox "Qisseyi-Yusif" adı ilə tanınır. XV yüzillikdən başlayaraq qələmə alınan əsərlərdə isə Yusif-Züleyxa xəttinə daha geniş yer verilmiş və onlar "Yusif və Züleyxa" adlandırılmışdır."

Xətaı Təbrizinin "Yusif və Zü-

Epik şeirimiz haqqında dəyərli tədqiqat

yevin göstərdiyi kimi, klassik üslubla şifahi ədəbiyyatın qovşağında yazılan bu poemadakı bəzi səhnə və epizodlar ilk dəfə məhz bu əsərlə ədəbiyyatımıza daxil olmuşdur. Əruzun rəməl bəhrində qələmə alınmış, qəzəl formasında 14 nümunədə də istifadə olunmuş məsnəvinin poetik özəllikləri də tədqiqatçı tərəfindən diqqətlə nəzərdən keçirilmişdir.

Epik şeirimizdə məhəbbətə qəhrəmanlığın vəhdəti rakursunda təhlil edilən "Vəraqə və Gülsah" məsnəvisinin müəllifi Yusif Məddahın həyat və şəxsiyyəti haqqındakı bilgiləri İ.H.Ərtaylan dan başlayaraq Ə.Ataş və A.S.Ləvəndə qədər səf-cürük edən A.Mirzəyev də onun Şərqi Anadolu və ya Azərbaycanla bağlı olması fikrinə tərəfdar çıxır. Epik-lirik planda, romantik üslubda, məsnəvi formasında yazılan bu əsər mövzu, mozmun, obrazlar və bədii quruluş baxımından təhlil edilmiş, əsərdə klassik Şərqi poetikasına məxsus obraz və fiqurlardan istifadənin yeri və işlənmə məqamları da monoqrafiyada gərəyincə araşdırılmışdır.

XIV yüzillik anadili ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən sayılan, dövrünün tanınmış şairi və mütercimi olan ərzurumlu Mustafa Zəririn "Qisseyi-Yusif" məsnəvisi də kitabın bu fəslində geniş elmi araşdırılmaya cəlb olunur. Bundan başqa, "SİRƏTÜ-NƏBİ", "FÜTÜHÜŞ-ŞAM" və "Yüz hadis və yüz hekayə" əsərləri ilə həm anadili nəsrimiz, həm də bədii tərcümə tariximizdə özünəməxsus yer alan şairin adı çəkilən poeması eyni mövzulu məsnəvilər içərisində də üstün poetik özəllikləri ilə diqqəti çəkir. Müəllif haqlı olaraq, qeyd edir ki, ədəbi dil tariximizin öyrənilməsi üçün qiymətli qaynaqlardan sayılan bu əsərlər Azərbaycanda nəşr edilməli, onla-

bahisələrə öz münasibətini bildirir. Belə ki, məsnəvinin Türkiyənin Atatürk Universitetinin kitabxanasında saxlanan başqa iki əlyazma nüsxəsindəki qeydlərə əsasən Türkiyə və Azərbaycan alimlərinin ümumi fikrinə ortaq çıxır: "Beləliklə, məlum olur ki, "Mehri və Vəfa" əsəri 1373-cü ildə Ümmi İsa kimi tanınan bir şair tərəfindən yazılmışdır. Çox güman ki, "Ümmi" onun adı, "İsa" isə təxəllüsüdür".

Kitabın III fəslində "XV-XVI əsrlər anadili Azərbaycan epik şeiri: klassik üslubla folklor üslubunun vəhdəti, yaxud zirvəyə doğru" adlanır. Bu fəslin ilk bölməsi Şəmsin "Yusif və Züleyxa" əsərində məhəbbət və gözəlliyin təccəssümünə həsr olunmuşdur. Hələlik elm aləminə üç əlyazma nüsxəsi məlum olan əsərin müəllifi və yazılma tarixi haqqındakı bilgiləri səf-cürük edən alim h.880.m.1475-ci il tarixinin daha inandırıcı olduğunu göstərir.

Klassik üslubla şifahi ədəbiyyatın qovşağında, məsnəvi formasında yazılan əsərin fəsilələri, klassik kitab ənənələrinə uyğun olaraq, fars dilində adlandırılmışdır. Türkdilli "Yusif və Züleyxa"lar

məsnəvisinin incələnməsinə həsr edilən bölmədə şair və poema bərasində ilk məlumatı M.Təbrizinin "Danışmōndanı-Azərbaycan" əsərində rast gəlirik. XX yüzillə H.Araslı, T.Əkbərov və A.Mirzəyev tərəfindən araşdırılan məsnəvi ilk dəfə 2004-cü ildə T.Əkbərovun hazırladığı elmi-tənqidi mətn əsasında fil.ü.f.d. Z.Hacıyeva və İ.Jamaylov tərəfindən nəşr edilmişdir. Məsnəvi formasında, rəməl bəhrində yazılmış, 1223 beytdən ibarət olan poema bu mövzuda qələmə alınmış məsnəvilər içərisində həcmeə ən kiçiyidir.

A.Mirzəyevin araşdırılmasında böllü olur ki, əsərdə şairin qoyduğu əsas problemlərdən biri icimai ədalət məsələsidir. Əsərdə ədalətli şəh ideyası daha qabarıq görünür və bu, əsas süjet xətti ilə yuxarıdan bağlılır. Bu məqsədlə şair yaratdığı ədalətli hökmdar obrazı olan Yusif şahı zamanəsinin hökmdarlarına bənək kimi göstərmişdir. Şair bununla kifayətlənməmiş, əsərində "Əd-cə Nuşirvan" adlı bir hekayət də əlavə etməklə bu fikri daha da möhkəmləndirmişdir.

Kitabın üçüncü fəslinin son bölmü "Leyli və Məcnun" əfsanəsinin ana dilimizə ilk tərcüməni "Həqiqi" adlanır. Burada, atından görüldüyü kimi, türkdilli epik şeirimizdə ilk "Leyli və Məcnun" müəllifi Həqiqi və onun yeganə məsnəvisi ətraflı təhlil edilir. Qaynaqlarda Həqiqi təxəllüsü bir neçə şairin olduğu qeyd edildiyindən müəllif bu əsərin məhz Həqiqi Təbriziyə aidliyinə şübhə ilə yanaşır.

Həqiqətin əsərini yazarkən bəhrələndiyi qaynaqlardan danışan alim, Ə.X.Dəhlvi, Ə.Cami və Məktəbini xatırladan epizodlar olsa da, onun daha çox fars şairi Hafizdən yararlandığını təsdiqləyir. Tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi,

Məcnunun Kəbədə olan bir abiddən onun üçün Allah-Taaladan eşq arzulamağı xahiş etməsi səhnəsi digər "Leyli və Məcnun"larda yoxdur. Leylini görmək üçün əl atılan bəhanələr içərisində Məcnunun qoyun dərisi geyməsi səhnəsi isə, vaxtilə R.Azadənin də göstərdiyi kimi, XV əsr müəllifləri Ədiməli Şahidi, Məktəbi və Nəvaidə də vardır. Bundan başqa, Leylinin İbn Səlama deyil, onun oğluna ərə verilməsi, eləcə də sonda sevgilisinin məzarını qucaqlayıb ağlayarkən yuxuya gedən Məcnuna yuxuda Leylinin gül verməsi və yuxudan ayılan Məcnunun həmin gül dəstəsini əlində görməsi, hər zaman Məcnunun o gülü əlində gəzdirərək onunla aram tapması səhnəsi də olduqca orijinal və yaddaqalan epizodlardır.

Müəllif doğru qeyd edir ki, Həqirinin "Leyli və Məcnun" əsəri qələmə alındığı əruz vəzninin bəhri baxımından da ona qədərki məsnəvilərdən seçilir. Belə ki, o, əsərini Nizamidən sonra "Leyli və Məcnun həzəci" kimi tanınan həzəc bəhrinin məf'Ulü məf'A'ilün fə'Ulün ölçüsündə deyil, rəməl bəhrinin fA'ilatün fA'ilatün fA'ilat ölçüsündə yazmışdır. Hətta nəzirə və tərcümələrdə də gözlənilən bu ənənədən kənara çıxan Həqiri əsərə daxil etdiyi 28 qəzəl və 2 dördlük-mürəbbeni də rəməlin göstərilən növündə qələmə almışdır. Araşdırıcı bir məsələyə də diqqət yetirməyi vacib sayır: Həqiriyə qədər anadilli epik şeirimizdə məsnəvi arasında qəhrəmanların daxili aləmini açmaq üçün lirik şeir janrı kimi yalnız qəzəllərdən istifadə edilmişdisə, Həqiri əsərinə qəzəllə yanaşı, dördlük-lər-mürəbbələr də daxil etmişdir. Alimin fikrincə, Həqirinin öz əsərinə daxil etdiyi dördlük-mürəbbələrin təsirini sonradan Füzulinin "Leyli və Məcnun"unda da görürük. Füzulinin də öz poemasında baş qəhrəmanların daxili aləmini, lirik-psixoloji ovqatını verərkən qəzəllərlə yanaşı, mürəbbələrdən də istifadə etdiyini bilir.

Sonda Həqiri poemasının poetik-estetik özilliklərindən söz açan müəllif əsərdə işlənən zəngin bədii təsvir vasitələrindən də diqqət yetirir. Məsnəvinin başdan-başca canlı xalq danışığı dilinin incəliklərinə dərinlən bələdliliklə yazıldığını bildirir, məsnəvinin dil-üslub, bədii forma və tərtibat baxımından ilkin anadilli epik şeir nümunələri ilə Füzulinin "Leyli və Məcnun"u arasında keçid mərhələsi təşkil etməsi qənaətinə gəlir. Həqiqətən də, monoqrafiya müəllifi ilə razılaşmalıyıq ki, "...Azərbaycan epik şeirində bu mövzuda ana dilində qələmə alınmış ilk ədəbi örnek kimi diqqətəlayiq olan, tarixin qaranlıq səhifələrindən adlayaraq günümüzədək tam şəkildə gəlib çatan bu əsərin "Leyli və Məcnun" mövzusunun epik şeirimizdə işlənmə tarixini öyrənmək baxımından da xüsusi yeri və rolu vardır. Əsər sonrakı yüzilliklərdə ana dilində yaranan epik şeirimizin forma, məzmun və tərtibat baxımından zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır. Təsədüfi deyil ki, Füzulinin "Leyli və Məcnun" kimi möhtəşəm sənət əsəri məhz belə bir ədəbi zəmin əsasında yaranmışdır".

Beləliklə, filologiya elmləri doktoru Ataəmi Mirzəyevin "Azərbaycan epik şeirinin təşəkkül dövrü" adlı kitabı müstəqil dövlətçiliyimizin verdiyi müstəqil düşüncə imkanları şəraitində orta yüzilliklərdəki ədəbi-tarixi kimliyimizin gerçək görüntüsünü ortaya çıxaran, ana dilindəki epik yaddaşımıza elmi dəyər verən qiymətli bir monoqrafiya kimi diqqəti cəlb etməkdədir.